

Response to Royal Address by Lord Tu'ivakano the Prime Minister of Tonga

TAPU MO E 'AFIO 'A E TA'EHAMAI I HOTAU LOTOLOTONGA, TAPU MO E HAU 'O E 'OTU TONGA TAMA KO KINGI TUPOU ONO, KO E LA'A HOPO E 'OTU FELENITE, TAPU MO E TA'AHINE KUINI, KUINI NANASI PAU'U MO E FALE 'O HA'A MOHEOFO. KAMOTO, VAKALAHU, KOLE PE MU'A KEU HUFANGA HE TALAFAKATAPU KOTOA PE KUO 'OSI HONO HAOFAKI I FUNGA MANAMO'UI' NI, KAE'UMA'A E TALAMALU HOTAU FONUA, KA E 'ATA KE FAKAHOKO ATU E FATONGIA KUO KOUNA KITA KIAI.

'OKU TAU FAKAFETA'I KI HE 'OTUA MAFIMAFI KOE'UHI KO'ETAU 'INASI HE KOLOA 'O E MO'UI, 'OTAU LAVENGAMONU AI 'I HE 'AHO' NI. 'OKU LAU MONU MO LAU TAPUAKI, KOE'UHI KOE KOLOA MAHU'INGA KUOU LAVE AI KEU FAKAHOKKO ATU AI HA FAKAHOHA'A. KAMOTO MO VAKALAHU, KUO TU'UTAI PEA KUO NAPANGAPANGAMALIE HOTAU AHO, HE KOLOA KAKAKAFA KUO TO MEI' HE HAU 'O TONGA HE 'AHO FAKAHISITOLIA' NI. KA KO HOKU FATONGIA IA KEU FAI HANO FAKAFETA'I 'I HE'ENE FINANGALO LELEI KE FAKAAVA 'A E MAA'IMOA FAKA'ALI'ALI NGOUE MO E NGA'AAHI NGAUE'ANGA 'A E VAHEFONU TONGATAPU, KA KOE AOFANGATUKU IA 'O E NGA'AAHI KATOANGA 'O E TA'U 2014. KUO KOLOA'IA 'A E TONGA KOTOA MEIHE TOKELAU KI HE TONGA, MEIHE HAHAKE KI HE HIHIFO, 'I HE HA'ELEA 'E HE HAU 'O TONGA 'A HONO FONUA, KE FEKITA MO HONO KAKAI, 'O NAU FAKA'ALI'ALI AI 'A E NGA'AAHI FUA 'O TOKANGA MO E NIMAMEA'A 'A E FEFINE 'O FALEHANGA, 'ISA 'A TELEKAKI MO E PAKEINA 'O NGATAI, MO E NGA'AAHI NGAUE'ANGA IIKI.

NA'E TA E 'ULUAFI 'E HE VAI KO NIUTOUA, MOE TAULANGA PASIVULANGI, PEA HOKO ATU KI HE TA'AKI MO E AKA MO E FUNGA VAILAHU, PEA NGATU E VAI KO LELEA MOE FATAFATA MAFANA, KA E FAKALAKA HE MEI' HE FANGA FALIKI PAKO 'O FAKAMA'OPO'OPO MAI MEI' HE FUNGA FONUA MO E FELEOKO 'A MAUI 'A E KATOANGA 'A TUPOU MO HONO KAKAI. 'AHO' NI KUO TAU FAKAKAKATO 'I TONGA'EIKI 'A E POLOPOLO TA'U MOE TOUTAI OLA 'A E LULUTAI. NA'E 'IKAI FOKI KE KAU 'A E FO'I'ONE'ONE HE FAKA'ALI'ALI NGOUE 'O E TA'U' NI, KOE'UHI KO E UESIA MEI' HE SAIKOLONE KO IAN 'I HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U' NI. KUO FAI AI 'A E NGA'AAHI LANGA FAKALAKALAKA MOE TOKONI FAKAVAVEVAVE 'A E PULE'ANGA MO E POTUNGAUE KE LANGA HAKE 'A E NGOUE MO E TOUTAI, PEA KUO KAMATA KE 'AONGA 'A E NGA'AAHI LANGA NGAUE KOENI, PEA 'OKU KEI HOKOHOKO ATU PE 'A E NGA'AAHI TOKONI.

TU'UNGA 'O E 'AHO' NI, VAKALAHU, 'OKU KEI HOKOHOKO ATU PE 'A E MAHU'INGA TAHA 'O E SEKITOA NGOUE, ME'ATOKONI, FANGA MONUMANU, NGAUE FAKAMEA'A 'A E KAKAI FEFINE, VAO'AKAU MOE TOUTAI 'I HE'ETAU 'EKONOMIKA 'I HE'ENE HOKO KO E TEFITO'I MA'U'ANGA ME'ATOKONI MA'AE NGA'AAHI FAMILI MO E TU'UNGA MALU MO E MAHU FAKAME'ATOKONI 'A E FONUA. MA'U'ANGA PA'ANGA, MA'U'ANGA NGAUE, MA'U'ANGA IVI, MO E PA'ANGA HU MAI KI HE FONUA. KOIA, 'OKU TAU FIEFIA HE 'OKU KEI 'I HE TU'UNGA FAKAFIEMALIE PE MO MAHU FAKAME'ATOKONI, 'O TOKANGA MO NGATAI HE TUKUI MOTU KOTOA 'O E 'OTU TONGA, 'O TAUTAUTEFITO KI TONGA'EIKI. 'OKU HA MEI' HE SAVEA FAKAUIKE 'A E POTUNGAUE, KI HE TU'UNGA MAHU FAKAME'ATOKONI 'I HE VAHEFONU TONGATAPU 'OKU LAKA HAKE 'A E 'AVALISI 'I HE TA'U KUO 'OSI 'AKI 'A E TONI ME'AKAI 'E 1400 'OKU FAKATAU ATU 'I HE KUATA KOTOA PE, PEA KOE TONI ME'AKAI 'E 120 'I HE UIKE 'I TONGATAPU' NI PE.

'OKU FAKAFIEMALIE 'A E FAKALAKALAKA 'I HE TU'UNGA 'O E ME'ATOKONI VESITAPOLO, HEKUO MALAVA 'ENI KE TOFUHIA 'A HONO MA'U 'O E VESITAPOLO 'I HE NGA'AAHI MAKETI 'I HE TA'U KAKATO.

OKU TOKONI LAHI ENI KE A'USIA AI 'A E TAUMU'A NGAUE 'A E PULE'ANGA KI HONO FAKA'AI'AI 'O E MA'U ME'ATOKONI FAKATUPU MO'UI LELEI 'A E KAKAI. 'OKU HOKO FOKI 'A E SI'ISI'I 'A E MAKETI FAKALOTOFONUA, HANGE KO E MAKETI TALAMAHU, KE FAKANGATANGATA AI 'A E IVI FIE NGAUE 'A E TANGATA NGOUE. 'OKU NGAUE VAOFI MO FEHOA'AKI AI 'A E POTUNGAUE MO E NGAARI SEKITOA TAAUTAHA, KE FAKA'AI'AI MO FAKALAHU 'A E MAKETI KI HE NGAARI FONUA MULI, KE UTA ATU KIAI 'A E KOLOA FAKANGOUE 'A E KAU NGOUE. 'OKU FAKALAKALAKA AI PE KI 'OLUNGA 'A E LAHI 'O E FUA 'O E NGOUE 'OKU HU ATU KI TU'APULE'ANGA 'I HE TA'U 'E UA KUOHILI. 'OKU FAKAFUOFUA 'OKU LAKA HAKE 'I HE PESETI 'E 55 'O E KOLOA FAKAKATO'A 'A TONGA 'OKU UTA ATU KI TU'UPULE'ANGA KO E KOLOA FAKANGOUE, TOUTAI MOE VAO'AKAU MO E NGAUE FAKAMEA'A. NA'E HOLO 'AKI E 15% 'A E LAHI 'O E FO'I HINA NA'E UTA ATU KI HE MAKETI SIAPANI MO KOLEA, PEA KOE TONI E 700 'I HE TA'U KUO 'OSI. 'OKU MAKATU'UNGA 'ENI MEI' HE FAKALAKA HAKE 'A HONO UTA ATU 'O E NGOUE FOHA 'AKI E 15%, PEA KOE TONI FAKAKATO'A 'E 3700, NIUMOTU'U, TONI E 1400 PE KOE 70%, MO E VANILA TONI E 4.5 KOE 75% 'O E NGAARI NGOUE IIKI.

'OKU KEI HOKOHOKO ATU PE 'A E TOKONI 'A E PULE'ANGA KI HE KAU NGOUE 'I HE NGAARI FOUNGA KOENI, ULUAKI, 'OKU KEI HOKOHOKO ATU 'A E POLOKALAMA TOKONI KOE NO 'I HA TUPU SI'ISI'I 'A E PULE'ANGA KE FAKA'AI'AI E UTA ME'AKAI KI TU'APULE'ANGA. 'OKU MA'U FAINGAMALIE HENI 'A E KAU NGOUE IIKI MOE KAU FAKAMAKETI 'O E NGOUE KI TU'APULE'ANGA. KAU TAUHI MONUMANU, NGOUE VAO'AKAU, MO E KAU TOUTAI 'O NGATAI. KO E UA 'OKU KEI HOKOHOKO PE MOE TOKONI 'A E PULE'ANGA KI HONO TO'O 'O E TOKONI CT PE KOE CONSUMPTION TAX PE KOE TUTE MEI HE NAUNAU FAKANGOUE 'OKU HU MAI MEI TU'APULE'ANGA, PEA 'OKU TOKONI LAHI 'ENI KI HONO FAKALAKALAKA 'O E NGOUE. TOLU, 'OKU HOKOHOKO LELEI ATU 'A E FENGAUE'AKI 'A E POTUNGAUE MO E NGAARI KOSILIO FAKANGOUE MOE NGAARI SEKITOA TAAUTAHA KE FAKA'AI'AI E FENGAUE'AKI FAKATAHA KE TOKONI KI HE LANGA HAKE 'O E 'EKONOMIKA. NEONGO 'OKU HA MAI 'A E FAKALAKALAKA ANGE 'O E TU'UNGA FAKANGOUE MO ETOUTAI, 'OKU KEI VIVILI PE 'A E HULU 'A E FE'AMOKAKI, KOE'UHI HE'OKU KEI LAHI ANGE 'A E NGAARI KOLOA HU MAI MEI TU'APULE'ANGA 'I HE NGOUE KOLOA 'OKU HU ATU MEI TONGA' NI. 'OKU KAU 'A E KAKANO'I MANU HUFANGA 'I HE FAKATAPU, 'O TAUTAUTEFITO KI HE KAKANO'I MOA 'I HE NGAARI KOLOA LAHI TAHA 'OKU HU MAI KI HOTAU FONUA, 'O 'AVASILI KI HE \$25 MILIONA TONGA 'I HE TA'U. 'OKU KEI HOKOHOKO ATU 'A E POLOKALAMA NGAUE FAKALAKALAKA 'A E POTUNGAUE KI HE FANGA MONUMANU KOE'UHI KE FAKATUPU HA KOLOA NGAOHI PE I TONGA' NI, KE FETONGI AKI 'A E NGAARI KOLOA HU MAI MEI TU'APULE'ANGA. 'OKU KAU HENI 'A E POLOKALAMA KI HONO FAAMA'I 'O E FANGA SIPI, FANGA MOA, FANGA PATO, MOE FANGA PUAKA KE TOFUHIA KOTOA 'A E NGAARI 'OUT MOTU 'I HONO FAAMA'I 'O E FANGA SIPI, PEA KUO LAKA HAKE 'I HE SIPI E TAHAAFE TUPU KUO TAUHI E HE KAU FAAMA SIPI O TONGATAPU. 'OKU HOKOHOKO ATU MO HONO VAKAI'I HA NGAARI FAINGAMALIE NA'A LAVA KE HU MAI HA FANGA PULU MEI' HE NGAARI FONUA KAUNGA'API, KE TOKONI KI HONO TOE FAKALAHU 'A E MA'UANGA HU'AKAU MO E KAKANOI PULU KE LATO AI 'A E NGAARI FIEMAU FAKAMEATOKONI MOUI LELEI. 'OKU KEI HOKOHOKO ATU FOKI 'A E TOKONI 'A E PULE'ANGA SIAINA KI HONO FAAMA'I 'O E FANGA PUAKA, HUFANGA HE FAKATAPU 'O ALU FAKATAHA MOE TO VESITAPOLO KO E TAUMUA KE FAKALAHU E MEATOKONI, MA'U AI MOE KASA KI HE FEIME'ATOKONI, PEHE KI HE FAFANGA KELEKELE LELEI KI HE TO VESITAPOLO. KUO INASI HENI A TONGAEIKI MO E VAHEFONUA VAVA'U PEA E HOKOHOKO ATU KIHE NGAARI TUKUI MOTU KEHE I HE KAHAU. KUO IAI E PROJECT I HE PULEANGA SIAINA KI HA NGAARI PALAU KE TOKONI KI HE KAU NGOUE

PEA MO FAKALELEI'I 'A E NGAAHI HALA NGOUE O TONGANI. 'OKU KEI LELE MAFANA PE A HONO FAHI MO FAKATOLONGA 'E HE KAUTAHA PAPA 'A TONGA 'A E FA'AHINGA KEHEKEHE 'O E PAPA MEI' HE VAO'AKAU 'I HE FUNGAFONU KE FETONGI'AKI 'A E KOLOA PAPA 'OKU HU MAI MEI TU'APULE'ANGA KI HE NGAAHI NGAUE LANGA O KAU AI MO E POU 'UHILA. 'OKU KEI LELE MAFANA 'A E POLOKALAMA TO 'O E AHI NEONGO 'ENE TAIMI LOLOA KA KUO MAHINO 'A HONO MAHU'INGA FAKAPA'ANGA MO 'ENE TOKONI LAHI KI HE NGAAHI FAMILI MO'ETAU 'EKONOMIKA. NA'E LAKA HAKE 'I HE TAU KUO OSI 'AKI 'A E TONI AHI E 1.5 NA'E UTA ATU KI HE NGAAHI MAKETI I TU'APULE'ANGA. NEONGO KOE POLE LAHI 'A E FEINGA 'A E TANGATA NGOUE KE MATATALI A E NGAAHI FILI NATULA, MO E NUNUA O E FELILIU'AKI 'A E 'EA. 'OKU KEI HOKOHOKO ATU PE 'A E NGAAHI FOKOTU'UTU'U NGAUE 'A E POTUNGAUE KE FAKAPAPAU'I 'E KEI HOKOHOKO LELEI ATU 'A E TU'UNGA MALU MO E MAHU FAKAME'ATOKONI 'A E FONUA. 'OKU HOKO 'A E MAMAFA 'A E TOTONGI NGAUE LABOUR KOE TAHA IA 'O E NGAAHI FAINGATA'IA'ANGA 'O E KAU FAAMA, KUO FAI AI 'A E FOKOTU'UTU'U NGAUE 'A E POTUNGAUE KI HA NGAAHI ME'ANGAUE FAKANGOU Tautautefito ki he misini palau ke tokoni'aki ki he kau ngoue.

FEKAUAKI MOE TOUTAI LOLOTO, NEONGO OKU HOLO LAHI 'A E NGAAHI VAKA TOUTAI, KA OKU HA MEIHE OLA OE TOUTAI VALU I HOTAU POTU TAHI' NI, NA'E HIKI AKI 'A E 59% 'A E LAHI 'A E VALU NAE MA'U I HOTAU POTU TAHI I HE 2013. I HONO FAKAFEHOANAKI KI HE 2012 NA'E FEUNGA MOE TONI VALU E 306 NA E UTA ATU KI TUAPULE'ANGA I HE 2013. 'OKU KEI TUUKIMUA PE 'A E MOKOHUNU MEIHE TOUTAI MAMAHA I HONO UTA ATU KI TUAPULEANGA NA E FEUNGA MO E TONI E 56 O E MOKOHUNU NAE UTA ATU I HE 2013. 'OKU IA I E TOKANGA MAKEHE 'A E VA'A NGAUE 'A E TOUTAI KIHA FOUNGA 'E TOE FAKAILI MO FAKATOKOLAHAI AI AE MOKOHUNU AKI HANO FAAMA'I. 'OKU IAI FOKI MOE NGAAHI KAUTAHA MEI MULI KUO NAU FAKAEKEEKE MAI KI HANO FOKOTU'U HA FAAMA MOKOHUNU I TONGANI. 'OKU KAU FOKI O E LIMUTANGA'U I HONO UTA ATU KI TUAPULEANGA NA'E FEUNGA MOE TONI E 132 OE LIMU TANGA'U NAE UTA ATU KI TUAPULEANGA IHE TAU KUO OSI. NA E LAVE MONU AE KAU TOUTAI IHE POLOKALAMA TOKONI NO BUDJET SIISII KOIA AE PULEANGA I HE TAU KUOOSI KE TOKONI KI HE FAKALAKALAKA 'A E TOUTAI PEA OKU KEI HOKOHOKO ATU PE.OKU KEI HOKOHOKO ATU PE FOKI AE LAVEMONU AE KAU TOUTAI IHE TOKONI KOIA AE PULEANGA I HONO TO'O 'O E TOTONGI CT PEA MOE TUTE MEI' HE NGAAHI NAUNAU TOUTAI, MISINI VAKA MOE VAKA TOUTAI OKU HU MAI MEI TUAPULEANGA. 'OKU TOKONI LAHI ENI KI HONO FAKALAKALAKA 'O E TOUTAI I HE PULEANGA TONGA. OKU KEI HOKOHOKO LELEI ATU 'A E POLOKALAMA NAGUE KOIA A E VA'A NGAUE TOUTAI KI HONO FAKALAO'I 'A E NGAAHI FEITU'U PULE'I MAKEHEMA'AE NGAAHI KOLO MOE NGAAHI MOTU. KOE NGAAHI FEITU'U PULEI MAKEHE ENI E VALU FAKAKATOA KUO OSI FAKALAO'I I TONGANI, PEA KOE FAKAMUIMUI TAHA KOE MOTU KOIA KO FAPA. OKU IAI MOE TOKONI AE PANGIKE FAKALAKALAKA ESIA KI HONO TOE FOKOTU'U'A E FEITUU PULEI MAKEHE E VALU I VAVAU. 'OKU LAHI 'AUPITO 'A E NGAAHI KOLO TUU MATATAHI, MO ENGA AHI MOTU KUO NAU TOHI KOLE MAI KI HE POLOKALAMA NGAUE KOENI PEA OKU FAI A E NGAUE KIAI 'A E POTUNGAUE. 'OKU LELE LELEI PE A E NGAUE VAOFI AE POTUNGAUE MOE KOSILIO TOUTAI AE KAU TOUTAI KE SIOFI HA NGAAHI FAINGAMALIE KE TOKONI MO LANGA HAKE AI AE KAU TOUTAI IIKI O HANGE KOE FEINGA LAHI A E MINISITA 'O E NGOUE MO ETOUTAI KE MA'U HA NGAAHI TOKONI FO'U VAKA TOUTAI IIKI ANGE KE MALAVA KE INASI AI A E KAU TOUTAI IIKI MO E NIMA VAIVAI.

KO FALEHAGA OKU KEI HOKOHOKO LELEI ATU PE A E HOKO, LALANGA MOE TOULALANGA 'A E FEFINE TONGA, KOE MA'U'ANGA MOUI IA AE FAMILI, NGAahi SIASI, FONUA MOE EKONOMIKA. 'OKU TOFUHIA KOTOA PE A TONGANI I HE MAU FAINGAMALIE I HE KATOANGA FAKAFETONGI KOLOA MO EKAINGA TONGA NOFO MULI. KOE MAUANGA PAANGA PAU IA AE FEFINE O FALEHANGA. OKU LAKA HAKE AKI A E TONI KOLOA FAKATONGA E 99 NAE HU ATU KI TUAPULE'ANGA IH ETAU KUO OSI. 'OKU KEI HOKOHOKO ATU AE POLOKALAMA TOKONI FAKAPAANGA AE PULEANGA KE TOKONIIAKI A ENGAUE FAKAMEA'A. OKU KEI HOKOHOKO LELEI ATU A HONO LALANGA HAKE OE NGOUE MATALAI AKAU MAAE KAKAI FEFINE, KUO HOKO AI AE MATALAI AKAU KOE MAUANGA PAANGA MAAE KAKAI FEFINE I HONO TUTUU O FAKATAU ATU AE MATALAI AKAU I HE MILEMILA MOE KANE AKAU MO HONO HAEA FAKATAIMI PE OE AKAU TEUTEU IHE NGAahi KANE MATALI AKAU. KUO AE POLOKALAMA TO AKAU AE POTUNGAUE KE FAKALAHI AI HONO TO OE AHI, AKAU KAKALA, AKAU TUUFAKAHOLO MOE AKAU TUUFONUA I HE NGAahi API KOLO. 'OKU TOKONI LAHI AE POLOKALAMA KOENI KI HONO TEUTEU'I O E NGAahi API, FAKATOLONGA AE NGAahi AKAU TUUFONUA MALUI AE NGAahi UESIA FAKATUPU E HE FELIULIUAKI POE EA PEA KOE INVESI TAIMI LOLOA MAHUINGA TAHA ENI MAAE HAKO TUPU O EFONUA .

VAKALAHI OKU IKAI HA LEA TAAU KE FAKAHAA'I AKI AE FIEFIA MOE HOUNGA'IA I HE FINANGALO LELEI A TUPOU KENE FAKAKOLOA ENE MAA'IMOA FAKATAUANGE KEKEI MONU MONI TONUAI PE AE PULE A HAA MOHEOFO O TUPUTUPU'A, TATAU ATU LEVELEVA E MALANGA MALO AUPITO.